

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 801.81:394

БЄЛОБОРОДОВА Дар'я Олександрівна,
аспірант истецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М.Т.Рильського НАН України
e-mail: darjana1990@gmail.com

КАТЕГОРІЇ ЧАСУ Й ПРОСТОРУ: ПОГЛЯДИ М. КОСТОМАРОВА І М. СУМЦОВА

Статтю присвячено проблемі дослідження категорій часу й простору такими представниками української фольклористики XIX ст., як М. Костомаров і М. Сумцов. Актуальність наукової теми зумовлена відсутністю систематичного аналізу цих домінуючих онтологічних уявлень на прикладі творів українського баладного континууму. Наведено основні твердження видатних учених, що стосуються висвітлення часопросторової проблематики в контексті міфологічної картини світу. У статті «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843) представника міфологічної школи М. Костомарова акцентовано на важливому значенні просторового фактору (певного місця перебування людської спільноти) для ментальності народу, що згодом знаходить своє відображення в народно-поетичних формах. Увагу зосереджено на семантичному наповненні локативних символів, які виокремлені вченим у власній класифікації. За допомогою рядків із баладних текстів проілюстровано ту чи іншу думку. Враховано слов'янський контекст, зокрема, це стосується порівняння українського твору про явір і тополь, що виростили на могилах закоханих після їх смерті, з подібною шотландською баладою під назвою *William and Margareth*. Серед наукового доробку М. Сумцова досліджено дві праці: «Народные песни об отравлении змеиным ядом» (1893) і «Местные названия в украинской народной словесности» (1886). У першій ученим здійснено порівняння 54 варіантів балади з мотивом «сестра-отруйниця» у слов'янських та неслов'янських регіонах. Нами звернено увагу на локативні й темпоральні лексеми, що мають місце у зафіксованих текстових фрагментах з метою унаочнення викладеного сюжету кожного баладного варіанту. У другій статті, що присвячена виявленню географічних даних у словесно-поетичній народній творчості, нами акцентовано на семантичному наповненні гідронімічних лексем, специфіці топонімічного опису на прикладі галицьких коломийок (лаконічний опис місцевості поруч із звичною спатіальною лексемою).

Ключові слова: фольклор; балада; міфологічна картина світу; категорії часу й простору; хронотоп; локативна лексема; темпоральна лексема; символи місцевості; просторова локалізація; гідронім; баладний хронотоп; балада про «сестру-отруйницю».

Постановка проблеми. Профанне й сакральне життя первісної людини було обумовлене чіткими правилами й канонами, що їх диктувала міфологічна картина світу. Час і простір були домінуючими онтологічними категоріями, які регулювали всі аспекти людської екзистенції. Сучасний етап наукових досліджень демонструє увагу до жанрової специфіки фольклорних творів (зокрема, зупинимось на баладах), але й досі немає повного систематизованого аналізу, яке б стосувалося категорій часу й простору як невід'ємної категорії народної свідомості. Це й визначило актуальність даної теми, оскільки наразі українська фольклористика може презентувати лише фрагментарні студії, що стосуються баладного хронотопу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць, що деякою мірою зупиняються на темі часопростору в доробку українських фольклористів XIX ст., наводимо такі: «Поетика часу і простору у народних дитячих іграх» В. Щегельського (декілька речень, що стосуються вивчення М. Костомаровим часопростору), «Видатний український народознавець Микола Сумцов» М. Дмитренка (наведений факт, що М. Сумцов досліджував час здійснення шлюбів у монографії «Про весільні обряди...»).

Мета статті – показати стан дослідження важливих онтологічних категорій часу й простору на прикладі баладних текстів такими представниками української фольклористики XIX ст., як М. Костомаров і М. Сумцов.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи категорії часу й простору, варто згадати розвідку М. Костомарова, репрезентанта міфологічної школи, «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843). У праці бачимо чітке усвідомлення дослідником впливу місцевості на характер народу і, взагалі, на його буття. Аналізуючи способи вираження історії – оповідний і прагматичний, учений акцентував на необхідності вивчення місця й часу, народу й віку, тобто всього, що дарує людині як розумній істоті риси відмінності від навколишнього світу. Пісні він вважав за літописи подій, джерела «для зовнішньої історії, за якими історик буде дізнаватися й тлумачити події минулих літ» і, водночас, джерела «для внутрішньої історії, за якими історик міг би судити про устрій суспільний, про сімейний побут, вдачу, звичаї та ін.» [1].

У другому розділі «Життя духовне. Природа» наведено важливі висновки про вплив локусів (просторових образів) на усвідомлення екзистенції кожного народу. М. Костомаров дотримувався думки, що людина, завдяки своїй амбівалентній природі, половиною буття належить фізичному світові. Таким чином, «існування кожного народу обумовлюється місцевістю та якостями природи, що його оточує. Саме тому в піснях народних видно природу тих країн, де народ жив; із них можна дізнатися, якою мірою він був пов'язаний із природою і які форми отримувало людське співчуття до оточення» [1].

Однією з груп символів, які М. Костомаров виокремив у процесі аналізу народної поезії, є символи місцевості. На них учений докладно не зупинився, оскільки вважав образи рослинного і тваринного царств більш важливими. Однак, досліджуючи перші, він акцентував на їх приналежності до певного локусу. Так, короткі відомості про «трой-зілля» містять інформацію про морський ареал та цілющу силу проти хвороби.

Певна кількість розглянутих образів має причетність до баладних текстів у європейському порівняльному контексті. Так, у примітці до баладного зразка про явір і тополлю, що виростили на могилах закоханих після їх смерті, наведено інформацію про вражаючу схожість із шотландською баладою William and Margareth. Незважаючи на відсутність семантичного аналізу локативних лексем, що зустрічаються у творах цього жанру, важливість дослідження в руслі хронотопу полягає в акценті на просторовій локалізації. Скажімо, інтерпретуючи символи явора й тополі, М. Костомаров підкреслив місце їх зростання: «На могиле убитой Насті: / Де Настині білі ноги, / Там виростили два явори»; «Тополя згадується серед дерев, які виростили на могилі вбитої Насті» [1].

Аналізуючи наступну групу пріоритетних, на думку М. Костомарова, символів у народній поезії, а саме тваринний світ, учений спорадично торкався питання баладного хронотопу. Скажімо, пишучи про сюжет “дочка-пташка”, він акцентував на часовому аспекті: донька в чужій місцевості гірко тужила за матір'ю, яка сказала їй «сім літ не бувати» [1]. Коли мова йде про віщування за допомогою птахів, наведено для порівняння різні місця, дотримання яких є необхідним фактором для відкриття істини: «Зозуля виголошує свої пророцтва «сидячи в садочку»; соловейка «допитуються», посадивши до клітки; сокіл скаже «всю правду і неправду» на правій руці власниці своєї, а в орла мати допитується про сина, коли летить «сизокрилий»» [1].

На відміну від історичних пісень та дум, сюжети і час постання яких М. Костомаров проаналізував у своїй студії, про балади не йдеться. Лише зрідка, фрагментарно, не використовуючи назви жанрів цих текстів, трапляються твердження, які стосуються предмета нашого дослідження. Зокрема, найбільше відомостей мають місце у п'ятому розділі, що має назву «Громадське життя руського народу». Аналізуючи поселянина як суспільно-історичного персонажа, частотного в українській народній ліриці, М. Костомаров згадав балади про дівку-чарівницю та про отруєння старшого брата сестрою (назвавши їх піснями). У першій локативна лексема, що вжита для цілісного оформлення картини, – «на вечорницях».

Науковий доробок дослідника-енциклопедиста М. Сумцова теж засвідчує пильну увагу до слов'янського баладного континууму. Будучи секретарем Харківського історико-філологічного товариства, він написав розвідку «Народные песни об отравлении змеиным ядом» (1893) і надрукував її в журналі «Киевская Старина». Метою фольклориста було наведення й порівняння 54 варіантів балади з мотивом «сестра-отруйниця», що побутують у слов'янських та неслов'янських регіонах. Будучи прихильником ідей міграційної школи, учений, як зазначає О. Микитенко, «припускає поширення мотиву в українській фольклорній традиції саме завдяки сербському – ширше південнослов'янському – посередництву, що й дає привід зупинитися саме на цих варіантах у їхньому порівнянні з українськими» [2, 98].

Важливим з точки зору хронотопу є наявність у розвідці локативних і темпоральних лексем, що унаочнює коротко викладений сюжет кожного баладного варіанту. Так, зразок №7 (запис зі стрийського округу в Галіції) демонструє часові рамки скоєного злочину, що якраз припадає на кульмінацію твору, а також локалізацію підступного наміру: «По возвращені брата съ охоты, сестра подносит ему отраву въ черномъ пивѣ» (підкреслення наше – Д. Б.) [3, 243]. До цього ж акцентувалося на тому, що вона дістане отруту «изъ змѣиной головы» [3, 243]. Деякі баладні варіанти цікаві наявністю спатіальної ініціальної формули, як, наприклад, зразок №11 (з Галіції): «Ой ты зъ-за горы, а я зъ-за другой» [3, 243]. Відсутність спатіальної експлікації події також має місце в зафіксованих текстах: «Въ одномъ вар. (безъ обозначения мѣста) начало: „Жене Василь воли съ поля, въ сопилочку грае...”» [3, 243].

Праця М. Сумцова «Местные названия в украинской народной словесности» (1886) присвячена виявленню географічних даних у словесно-поетичній народній творчості. Важливими для дослідження питання часопростору є висновки ученого, зроблені на підґрунті узагальненої оцінки наявних топонімічних лексем. Скажімо, з приводу частотності вживання гідронімів М. Сумцов стверджував, що «Дунай, въ значені воды и рѣки вообще и въ частности въ значені извѣстной рѣки черноморскаго бассейна, и затѣмъ, быть можетъ, Черное море и Днѣпръ входили въ древнѣйшія малорусскія пѣсни и в послѣдствіи вошли въ малорусскія думы и пѣсни XVII ст. и болѣе поздняго времени» [4, 4]. Користуючись класифікацією фольклорних творів, що її розробили Я. Грімм та Ф. Міклошич для аналізу сербських матеріалів («пѣсни мужескія и пѣсни женскія» [4, 5]), дослідник помітив важливу рису в останніх – подекуди в різних варіантах зустрічається топонім Україна. Ця лексема, головним чином, стосується від'їзду милого: «милый уѣхаль на Украину; милый изъ Украины шлетъ письма; милый тоскуеть въ Украинѣ далекой и т. д.» [4, 5]. На думку вченого, таку частотність саме в жіночих піснях можна тлумачити значними відмінностями в масштабі географічної обізнаності на міжгендерному рівні: виконуючи суспільно-історичні ролі козака, чумака, купця чи мандрівного богомольця, чоловік здійснював подорожі ширшого розмаху, ніж жінка, яка, здебільшого, берегла сімейне вогнище.

Здійснивши спостереження над топонімічними лексемами в різних жанрах українського фольклору, М. Сумцов зробив такі висновки:

1. Особливу увагу заслуговують колядки та історичні пісні, оскільки в цих творах сконцентрована найбільша кількість досліджуваних лексичних одиниць і, до того ж, вони корелюють із відгуками й характеристиками країни перебування;
2. У сімейно-побутових піснях найчастотнішим гідронімічним образом є Дунай як уособлення загального слов'янського водоймища і будь-якої місцевої річки. Згадаймо українську баладу, в якій мати вирішує пустити своїх дітей у Дунай, довіривши йому їхнє виховання [4, 15];
3. «Галицько-руські» пісні містять більше топонімів, ніж «малоруські», що обумовлено ментальними й спатіальними характеристиками народу. Так, істотною рисою галицьких коломийок є лаконічний опис місцевості поруч із звичною спатіальною лексемою: «Ой пиду я до Ланчина, Ланчинь на долинѣ, / А Ланчиньска челядочка якъ листъ на калинѣ. / На Рангурахъ нема лѣса, лише саме дубье» [4, 6];
4. Наявність вигаданих лексем свідчить про народне джерело творення фольклорних текстів з метою дотримання рими й алітерації (на противагу постанню пісень у колі

інтелігенції, яка насичувала віршовані рядки епітетами й порівняннями з метою прославлення рідного краю): «Ой, долино – Ялино! скільки я на тоби гуляв»; «Одна ричка – Копирочка вь Днипро упала» [4, 7].

Висновки. Таким чином, розгляд декількох праць М. Костомарова й М. Сумцова – яскравих представників української фольклористики – продемонстрував зародження наукового інтересу до категорій часу й простору. Незважаючи на відсутність ґрунтовного аналізу спатіальних і темпоральних лексем, що зустрічаються в баладах, історичних піснях, родинно-побутових та ін., М. Костомаров навів декілька рядків, у яких міститься важлива інформація про час та простір описуваної події. Учений акцентував на впливі місцевості на людську екзистенцію і, як наслідок, творення фольклорних зразків, а також виокремив територіальні символи. М. Сумцов у своїх працях здійснив порівняння 54 варіантів баладного сюжету про сестру-отруйницю, на основі якого ми можемо згрупувати локативні лексеми, і окремо проаналізував семантику гідронімів, що мають місце у слов'янських фольклорних творах.

Список використаної літератури

1. Костомаров М. І. Об историческом значении русской народной поэзии [Електронний ресурс] / Микола Іванович Костомаров // Слов'янська міфологія. – 1994. – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos02.htm>.
2. Микитенко О. О. М. Ф. Сумцов як дослідник сербських мотивів балади про «сестру-отруйницю» [Електронний ресурс] / О. О. Микитенко // Українсько-сербський збірник: УКРАС. – Вип. 1 (4). – К., 2010. – С. 98-110. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.rastko.rs/cms/files/books/4f25da9b68379>.
3. Сумцов Н. Ф. Народные песни об отравлении змеиным ядом [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – Т. XIII. – № 10-12. – Киев, 1893. – С. 241-261.
4. Сумцов Н. Ф. Местные названия в украинской народной словесности изд. ред. “Киев. Старини” [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – К., 1886. – 34 с.

References

1. Kostomarov, M. I. (1994). *About the Historical Value of Russian Popular Poetry*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/kostomar/kos02.htm>.
2. Mykytenko, O. O. (2010). M. F. Sumtsov as a Researcher of the Serbian Motives of a Ballad about “Sister-the-Poisoner”. *Ukrainian-Serbian Corpus: UKRAS, 1(4)*, 98-110. Retrieved from <http://www.rastko.rs/cms/files/books/4f25da9b68379>
3. Sumtsov, N. F. (1893). Popular Songs about Poisoning of the Snake Venom. *Kievskaya Starina (XIII, 10-12)*, 241-261.
4. Sumtsov, N. F. (1886). Local Denominations in the Ukrainian Popular Folk Poetry. Publication of the edit. office *Kievskaya Starina*. Kyiv.

BIELOBORODOVA Daria Olexandrivna,

PhD student of Art Studies, Folklore and Ethnology. M.T.Rylskoho
of the National Academy of Sciences of Ukraine
e-mail: darjana1990@gmail.com

THE CATEGORIES OF TIME AND SPACE: POINTS OF VIEW OF M. KOSTOMAROV AND M. SUMTISOV

Introduction. The categories of time and space are one of the most important ontological concepts in the mythological worldview. In the current context there are only fragmentary researches of them in the ballad continuum. For this reason there is an importance to analyze temporal and spatial factors using the example of Ukrainian (and Slavic) ballads.

The purpose of the article is an attempt of considering the opinions about the time and space that belong to famous folklorists of XIX century – M. Kostomarov and M. Sumtsov. It's necessarily to place greater focus on temporal and spatial lexical unites in the context of the ballad chronotope.

Results. The analyzed scientific works confirm the interest to the ontological categories of time and space in the XIX century. M. Kostomarov separated the symbols of locality into the independent group and considered that spatial factor determinates the human way of thinking and, as a result, their folklore. We pointed up the spatial lexical units that take place in the ballads analyzed by the scientist. It's really important that he made it in the Slavic context. For example, he draw an analogy between the Ukrainian text in which an ash tree and a poplar grew up on the graves of two lovers after their death and the Scottish ballad that is

named William and Margareth. Another famous folklorist – M. Sumtsov – compared 54 variants of a ballad about “sister-the-poisoner” in the Slavic and non-Slavic regions. We remarked the temporal and spatial lexical units in the ballad fragments that are used for the purpose of demonstration of the every variant’s plot. Specifically, the fragment №7 (from Galicia) shows the time frame of a realized crime in the culmination and the localization of an artful intention : “When the brother comes home from the hunting, his sister gives him a poison in a black beer”. Before this crime the listeners got to learn that she decided to obtain a poison “from the serpent’s head”. Some of ballads contain the initial spatial lexical unit as for instance № 11 (also from Galicia) : “Oh you are from the mountain, and I am from the second”. M. Sumtsov also analyzed the hydronym Danube and confirmed that this symbol personifies any reservoir as a whole.

Originality. A lot of works were written by scientists about a genre specific, but until now there isn’t the complete systematized scientific research which would touch ballad chronotope. This article is the attempt of analysis of the categories time and space by famous Ukrainian scientists by the example of folk ballads.

Conclusion. The Slavic ballads are an favourable basis for the reconstruction of archaic representation of the world by the analysis of its categories time and space. The researches of such Ukrainian folklorists as M. Kostomarov and M. Sumtsov confirmed the scientific interest to these ontological concepts in the XIX century. Although there wasn’t any integrated systematized research of this problem, they called attention on the certain aspects of this problem.

Keywords: folklore; ballad; mythological worldview; time and space; chronotope; spatial lexical unit; temporal lexical unit; symbols of locality; spatial localization; hydronym; ballad chronotope; ballad about “sister-the-poisoner”.

Одержано редакцією 15.01.2016

Прийнято до публікації 08.02.2016

УДК 821.161.2.02

ТКАЛИЧ Інна Василівна, викладач
кафедри української літератури та компаративістики
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: Tkalych_i@ukr.net

ІРОНІЯ ЖАНРУ В РОМАНІ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО «ВАЛЬДШНЕПИ»

Стаття присвячена визначенню жанру твору М. Хвильового «Вальдшнепи». Автор дослідження вважає, що це – роман-антиутопія, який виникає завжди як іронія на художню чи соціальну утопію. На думку дослідників антиутопії пишуть розчаровані утопісти. Для М. Хвильового властивий утопічний тип мислення. З одного боку у памфлетах він будує теорію нового суспільства, а з іншого – романом «Вальдшнепи» заперечує більшовицьку утопію в умовах тоталітарної держави. М. Хвильовий у романі використав усі ознаки антиутопії: тоталітарна територія, заперечення минулого, духовне рабство людини, герой-бунтар, любовна сюжетна лінія.

За законами антиутопії рух кожного з жителів держави запрограмований і не може виходити за чіткі межі. Конфлікт розпочинається тоді, коли герой відмовляється брати участь в ритуалі, сформованому соціальним ладом, і намагається обирати власний шлях. Герой замислюється над своїм становищем, проявляє опір і потрапляє в іронічно-трагічну ситуацію. Досить потужною у творі є любовна лінія. Тоталітарна утопія намагалась регламентувати всі сфери і навіть інтимну, а еротика взагалі вважалась чимось неприйнятним. Антиутопія відстоює право людини на індивідуальність особистого життя, а твори часто позначені еротичною проблематикою. До особливостей жанру антиутопії можна зарахувати й заперечення минулого. Митець засуджує не негативний вплив Т. Шевченка на літературу й націю, а власну неспроможність побороти цей вплив у творчості. Останньою ознакою антиутопії є контраст суспільних умов і природних.

Крім основних жанрових характеристик, про антиутопічний характер твору свідчить його інтертекстуальне поле, зокрема присутність текстів Ф. Достоевського. Схожим у сюжетних ознаках обох авторів є і погляд оповідача на події крізь призму іронії. Комічними є не стільки